

Şâfi'î Fıkıh Usûlünde *Mustefîd Haber*

DAVUT EŞİT

Hakkari Üniv. İlahiyat Fakültesi

davutesit@hakkari.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1366-4650>

Öz

Genel kabule göre Hanevîler dışında kalan fukahanın çoğunluğu Hz. Peygamber'den nakledilen haberleri rivayet yoğunluğu açısından *mutevâtir* ve *âhâd* olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Hanevîler ise *mutevâtir* ve *âhâd* dışında *meşhûr haber*in varlığını kabul etmektedir. Ancak Şâfi'î fıkıh usûlünde *mutevâtir* ve *âhâd* dışında *mustefîd haber* ile ilgili tartışmalar yer almaktadır. İşte bu çalışma Şâfi'î fıkıh usûlünde *mustefîd haber*in varlığına, kabulüne, bilgi değerine, Hanevî usûlündeki *meşhûr haber*le benzerliğine-farklılığına ve *mutevâtir-âhâd haber*le kategorik ilişkisine dair tartışmalara değinmektedir. Netice olarak Şâfi'îlerin *mustefîd haber* ile ilgili tartışmalarının onları, Hanevîlerin üçlü haber taksimine yaklaştırdığını ve aradaki farklılıkları minimize ettiğini söylemek gerekir.

Anahtar Kelimeler: Şâfi'îler, Usûl-i fikh, *Haber*, *Mutevâtir*, *Âhâd*, *Mustefîd*, *Meşhûr*

Abstract

Mustafîd Reports in Shâfi'î Legal Theory

It is generally accepted that the majority of the *fuqahâ'* (legal experts), except for the Hanafi school, divide the reports from the Prophet, with regard to the number of transmitters, into two parts: *al-mutawâtir* and *al-âhâd*. Hanafis, on the other hand, accept, beside these two, a third category in between: *al-mashhûr*. However, contrary to this widely accepted view, we see that Shâfi'î *usûl al-fiqh* (legal theory) tradition contains discussions about *mustafîd* reports along with *al-mutawâtir* and *al-âhâd*. This study deals with discussions about the presence, acceptance and epistemological value of *mustafîd* reports in the Shâfi'î legal theory. Furthermore, *al-mustafîd's* similarity or dissimilarity to the Hanafis' *al-mashhûr* and its categoric relations with the *mutawâtir* and *âhâd* reports will also be examined. We may argue that discussions of Shâfi'î's on *mustafîd* reports have eventually approximated their position to the Hanafis' tripartite division of reports and minimized the differences between the two schools.

Keywords: Shâfi'ites, *Uşul al-fiqh*, Prophetic Reports, *Mutawâtir*, *Âhâd*, *Mustafîd*, *Mashhûr*

Giriş

Modern dönemde yapılan çalışmalarda yaygın kabule göre Hanevîlerin *haber* sisteminde *mutevâtir*, *meşhûr* ve *âhâd* olmak üzere üçlü bir taksim söz konusuyken Hanevîler dışındaki cumhurun *haber* sistemi *mutevâtir* ve

āḥād olmak üzere ikili bir sınıflamaya dayanmaktadır. Bu kabule göre Hanefilerin *haber* sisteminde *meşhūr haber*, *mutevātir* ve *āḥād haber* dışında müstakil bir kısımken, cumhurun sisteminde ise *āḥād haberin* bir türüdür. Hanefiler dışındaki cumhur *āḥād haber* her tabakadaki ravi sayısına göre *mustefīd*, *garīb* ve *‘azīz* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır.¹ Şâfiîlerin *haber* sisteminde *mutevātir* ve *āḥād* olmak üzere ikili sınıflamanın genel geçer bir kabul olup olmadığı tartışılması gereken bir konudur.

Eş-Şâfiî (ö.204/820), Hz. Peygamber'den nakledilen haberleri rivayet açısından *haber-i ‘amme* ve *haber-i hāşşa* olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Eş-Şâfiî *haber-i ‘ammeyi*, *‘ammenin* (genel kitlenin) *‘ammeden* (genel kitleden) naklederek Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri haberler olarak nitelemektedir. Eş-Şâfiî'ye göre bu haberler ilim ehli olsun veya olmasın, herkesin kendisi ile mükellef olduğu ve bilmesi gerektiği farzlara ilişkin haberlerdir.² Eş-Şâfiî'ye göre *haber-i hāşşa* özel (*hāşş*) hükümlere ait olup genel kitlenin (*‘ammenin*) bilmekle yükümlü olmadığı ancak âlimlerin bildiği ve özel (*hāşş*) kişilerin Hz. Peygamber'den naklettikleri haberlerdir.³ Eş-Şâfiî, *mutevātir haber* kavram olarak kullanmamasına rağmen *haber-i ‘amme* olarak isimlendirdiği haber türü *mutevātir haber* ile eş değerdir. Eş-Şâfiî, *haber-i hāşşa* olarak isimlendirdiği haber türü için ise aynı zamanda *haber-i vāhid* kavramını kullanmaktadır.⁴ Buradan hareketle eş-Şâfiî'nin rivayet açısından haberleri, *haber-i ‘amme/mutevātir haber* ve *haber-i hāşşa/haber-i vāhid* olmak üzere iki kısma ayırdığını söylemek gerekir.⁵

¹ Bu görüşler için bkz. Zekiyuddīn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh)*, terc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yay., 2000), s.78; 'Abdulkerim Zeydân, *el-Veciz fi Uşûli'l-Fıkh* (Dimesşk: Mu'essesetu'r-Risâle Nâşirün, 1427/2006), s.132; Hasan Karakaya, *Fıkh Usûlü* (İstanbul: Beka Yay., 2013), s.87; Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yay., 2017), s.125; H. Yunus Apaydın, "Meşhur," *DİA*, c.29, s.371.

² Eş-Şâfiî, bu haberlere namazların sayısı, Ramazan orucu, zinanın haramlığı gibi konuları örnek vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muḥammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle li'l-İmâmi'l-Muḥṭṭalibî*, tah. Ahmed Muḥammed Şâkir (Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, 1426/2005), s.475; eş-Şâfiî, "İhtilâfu'l-Hadis," *el-Umm*, tah. Rif'at Fevzî 'Abdulmuḥṭṭalib (el-Manşûra: Dâru'l-Vefâ', 1422/2001) içinde, c.10, s.7; Habil Nazlıgöl, "İmam Şâfiî'nin Hadis İlmine Katkıları," Mehmet Bilen (ed.), *Uluslararası İmam Şâfiî Sempozyumu* (İstanbul: Kent Işıkları, 2012) içinde, s.162; İshâk Emin Aktepe, "İmâm Şâfiî'nin Sünnet Anlayışı," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kışkacında İmam Şâfiî* (Ankara: Araştırma Yay., 2014) içinde, ss.170-171.

³ Eş-Şâfiî bu haberlere namazda sehiv secdesini gerektiren ve gerektirmeyen hususları, hac ibadetini fâsid kılan ve kılmayan hususları örnek vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. eş-Şâfiî, "İhtilâfu'l-Hadis," c.10, ss.7-8; *er-Risâle*, s.475.

⁴ Eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s.291.

⁵ Habil Nazlıgöl, eş-Şâfiî'nin *haber-i ‘amme* olarak isimlendirdiği haber türünün eş-Şâfiî'den sonraki dönemde oluşan literatürde *mutevātir haber* olarak adlandırıldığı tespitini şu ifadelerle dile getirmektedir: "Şâfiî hadisleri ahbar-ı amme ve ahbar-ı hasa diye iki kısma ayırır. Bunlardan ahbar-ı amme veya ilm-i amme dediği tür; hadis usulünde mütevatir hadisin mukabilidir. (...) Şâfiî bu [*ahbâr-i ‘amme*] tarifinde 'mütevatir hadis' lafzını kullanmamaktadır. Bunun sebebi mezkûr lafzın

1. *Mustefîd Haber*

Şâfiî usûlcüler *mustefîd* kavramına ilişkin farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Bu yaklaşımlar içinde ravi sayısına göre yapılan tanımlamalar ön plana çıkmaktadır. Ravi sayısına göre tanım yapanlar arasında Ebû Hâmid el-İsferâyîni (ö.406/1016), Ebû Hâtim el-Kazvîni (4/10.yüzyıl) ve Ebû İshâk eş-Şirâzî (ö.476/1083) bulunmaktadır. Ez-Zerkeşî'nin (ö.794/1392) aktardığına göre onlar *mustefîd*in alt sınırı olarak her tabakada en az iki ravinin bulunması gerektiği görüşündedirler.⁶ Ebû İshâk eş-Şirâzî ise *istifâdanın* alt sınırının en az iki kişi olması gerektiğini açıkça ifade etmektedir.⁷ Ez-Zerkeşî, İmâmu'l-Harameyn el-Cuveynî'nin (ö.478/1085) de *istifâdanın* en alt sınırının iki ravi olduğu görüşüne meylettiğini nakletmektedir.⁸ Seyfuddîn el-Âmidî (ö.631/1233), *âhâd haberin* bir türü olarak değerlendirdiği *mustefîd/meşhûr haberi*, üç-dört kişiden fazla olan bir cemaatin naklettiği haber olarak tanımlamaktadır.⁹ Aynı şekilde Şemsuddîn el-İşfehâni (ö.749/1349), *mustefîd* ve *meşhûr* olarak adlandırdığı haberi, ravisi üç kişinin üzerinde olan haber olarak tanımlamaktadır.¹⁰ Zekeriyâ el-Enşârî'ye (ö.926/1520) göre *mustefîd*in alt sınırının her tabakada en az iki ravi olması gerektiği görüşü fakihlerin görüşü olup, usûlcüler *mustefîd*i ravi sayısı [her tabakada] üç kişinin üzerinde olan haber olarak tanımlamaktadır.¹¹ Şâfiîler arasında her tabakada en az üç ravinin olması gerektiğini söyleyenlerin görüşü muhaddislerin görüşüyle örtüşmektedir. Çünkü *mustefîd haberi* bir hadis terimi olarak "senedinin râvi sayısı baştan sona her tabakada üçten aşağı düşmeyen, fakat mütevâtir derecesine ulaşmayan hadis"¹² olarak tanımlamak mümkündür.

daha sonra haber-i ammenin yerine ıstılahlaşmış olması olabilir. Bu tarifin hadislerle ilgili kısmı, çok cüzi düzeltmelerle hadis usulü eserlerinde mütevâtir hadisin tarifi olarak verilmektedir." Bu görüşler için bkz. Nazlıgül, "İmam Şâfiî'nin Hadis İlmine Katkıları," s.162.

⁶ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ fî Uṣûli'l-Fıkh* ([Kahire]: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994), c.6, s.122.

⁷ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *et-Tenbîh fî'l-Fıkhî's-Şâfiî* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 1403/1983), s.271.

⁸ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.122.

⁹ Seyfuddîn el-Âmidî, *el-İḥkâm fî Uṣûli'l-Aḥkâm*, tah. 'Abdurrazzâk 'Afîfî (Beyrut ve Dimesşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402), c.2, s.31.

¹⁰ Şemsuddîn el-İşfehâni, *Beyânu'l-Muḥtaşar: Şerḥu Muḥtaşar İbni'l-Hâcib* (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1986), c.1, s.656.

¹¹ Zekeriyâ el-Enşârî, *Ġâyetu'l-Vuṣûl fî Şerḥi Lubbi'l-Uṣûl* (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-'Arabîyyeti'l-Kubrâ, tsz.), s.102.

¹² Zekeriyâ Güler, "Müstefiz," *DİA*, c.32, s.135; Et-Taftâzânî, hadis terimi olarak *meşhûru* "aslında *âhâd haberken* daha sonra yalan üzere birleşmeleri tasavvur edilemeyen bir topluluk tarafından nakledilen ve birinci asırdan sonra *tevâtür* gibi olan haber" olarak tanımlamaktadır. Ancak onun bir hadis terimi olarak tanımladığı *meşhûr* tanımı daha çok Hanevîlerin terminolojisindeki haber tanımına benzemektedir. Bkz. es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2009), s.213.

Şâfi'iler arasında *mustefîd haber* ilişkin muhaddislerin *haber* konusundaki kriterleri dikkate alınarak yapılan tanımlamalar da mevcuttur. Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö.418/1027) *mustefîd haberi* "hadis âlimlerinin kabul ettikleri ve onlardan hiç birinin inkâr etmediği hadis" olarak nitelenmektedir.¹³

Şâfi'î usûlcüler arasında *mustefîd haberi* "muayyen bir sayı olmaksızın birçok ravi tarafından rivayet edilen haber" olarak tanımlayanlar da olmuştur. Nitekim İbnu's-Şabbâğ (ö.477/1084) *mustefîdî* "yalan üzerine birleşmesi mümkün olmayan çok sayıda kişinin işitip [naklettiği] haber" türü olarak değerlendirmektedir.¹⁴ İbnu's-Şabbâğ'ın, bu yaklaşımından hareketle *mustefîd haber* *âhâd haber*den farklı olarak telakki ettiğini ve *mutevâtire* yakın bir haber olarak değerlendirdiğini söylemek gerekir. Ez-Zerkeşî'nin aktardığına göre İbn Berhân (ö.518/1124) *mustefîd haberi*, "*âhâd haber*in aksine birçok kişinin naklettiği ancak ravi sayısı *tevâtur* sayısına ulaşmayan haber" olarak tanımlamaktadır.¹⁵ Buna göre İbn Berhân *el-Evsat* adlı eserinde *mustefîd haber*in kuralını şöyle dile getirmektedir: "[Ravi sayısı] *âhâd haber* [rivayet edenlerin sayısından] daha fazla ancak *tevâtur* derecesine ulaşmayan haberdur."¹⁶ Buna göre İbn Berhân *mustefîd haber*in, rivayet edenlerin çokluğu bakımından *âhâd haber*den ayrı, ancak ravilerin sayısının *tevâtur* derecesine ulaşmaması yönü ile *mutevâtir* haberden farklı olduğunu düşünmektedir. Buradan hareketle İbn Berhân'ın *mustefîd haber* *mutevâtir* ve *âhâd haber* arasında orta derecede bir haber türü olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. İbn Berhân bu tür haberlere "Ameller niyetlere göredir" ve "Kadın teyzenin üstüne nikahlanmaz" hadislerini örnek vermektedir.¹⁷ El-İsnevî (ö.772/1370) de *mustefîd haberi* "ravileri üç kişinin üzerinde olan haber" olarak tanımlamaktadır.¹⁸

Şâfi'îlerin *mustefîd haber* tanımları arasında ravi sayısı dikkate alınmaksızın yapılan tanımlamalar da mevcuttur. Tâcuddîn es-Subkî (ö.771/1370) *âhâd haber*in bir türü olarak değerlendirdiği *mustefîd/meşhûr haber* "bir asla dayalı ([hadis] rivayetinde güçlü ve güvenli olan bir [hadis] imamına

¹³ İmâmu'l-Hârameyn el-Cuveynî, *el-Burhân fî Uşûli'l-Fıkḥ*, tah. 'Abdul'azîm Maḥmûd ed-Dîb (Kahire: Dâru'l-Vefâ', 1433/2012), c.1, s.337; Ebû Hâmid el-Gazâlî, *el-Menḥûl min Ta'likâti'l-Uşûl*, tah. Muḥammed Ḥasen Hîtû (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır; Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998), s.333; ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.119.

¹⁴ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.121.

¹⁵ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.122.

¹⁶ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.119.

¹⁷ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.121-122.

¹⁸ Cemâluddîn el-İsnevî, *Nihâyetu's-Sûl Şerḥu Minhâci'l-Vuşûl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), s.264.

dayalı)¹⁹ olarak yaygınlık kazanan haber” olarak tanımlamaktadır.²⁰ Ez-Zerkeşî'nin de benimsediği bu tanıma göre *mustefîd haber* “bir asla dayalı olarak insanlar arasında yaygınlık kazanan haberdır.”²¹

2. Şâfiî Fıkıh Usûlünde *Mustefîd Haber* Tartışmaları

Şâfiî fıkıh usûlünde *mustefîd haber*le ilgili ilk tartışmalar, 4/10. asırda yaşayan Iraklı Şâfiîlerden Ebû Bekr eş-Şayrafî (ö.330/942) ve Ebû Bekr Muhammed b. 'Alî b. İsmâ'îl el-Ğaffâl eş-Şâşî el-Kebîr'e (ö.365/976) nispet edilmektedir. Ez-Zerkeşî'nin aktardığına göre Ebû Bekr eş-Şayrafî ve el-Ğaffâl eş-Şâşî *mustefîd haberi mutevâtir habere* eşdeğer bir haber türü olarak değerlendirmektedirler.²² Onların düşüncelerinde *mustefîd haber mutevâtir* ve *âhâd haberin* dışında farklı bir haber türü olarak değil *mutevâtir* ile eşdeğer kategoride bulunan bir haber olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla eş-Şayrafî ve el-Ğaffâl'ın *mustefîd* kavram olarak kullanmalarına rağmen onu *mutevâtir haber*le eşitleyerek eş-Şâfiî'nin ikili haber sisteminin dışına çıkmadıklarını söylemek gerekir. Eş-Şâfiî'nin ikili haber sisteminin aksine farklı düşüncelerin ortaya atılması 5/11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu asırda etkili olan Horasanlı Şâfiî/Eş'arilerden Ebû İshâk el-İsferâyînî *mustefîd haberi, mutevâtir ve âhâd haberin* dışında farklı bir haber türü olarak değerlendirmiştir. Ona göre *mustefîd haber, mutevâtir ve âhâd haberin* arasında orta derecede bulunan bir haber türüdür.²³ Ebû İshâk el-İsferâyînî *mustefîd haberin mutevâtir haber* gibi [kesin] bilgi ifade ettiği düşüncesindedir.²⁴ Ona göre *mustefîd haber* kesin bilgi gerektirmesi bakımından *âhâd haberden* farklı iken *mutevâtir haber* ile eşdeğerdir. Ebû İshâk el-İsferâyînî *mustefîd haberle mutevâtir haberin* [kesin] bilgi gerektirmesinin kaynağını farklı görerek *mutevâtir ve mustefîd haberi* birbirinden ayırmaktadır. Ona göre *mutevâtir haberden* kaynaklanan bilginin [kesinliği] *darürî* olmasına rağmen *mustefîd haberin* gerektirdiği [kesin] bilgi ise *nazarîdir*.²⁵ Bu açıdan bakıldığı zaman Ebû İshâk el-İsferâyînî *mutevâtir*

¹⁹ Hasen el-'Atţâr “aşl” kelimesini bu şekilde yorumlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. el-'Atţâr, *Hâşiyetu'l-'Atţâr 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem'i'l-Cevâmî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.), c.2, s.156.

²⁰ Taqiyyuddîn es-Subkî ve Tâcuddîn es-Subkî, *el-lbhâc fî Şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1416/1995), c.2, s.300; Tâcuddîn es-Subkî, *Cem'u'l-Cevâmî fî Uşûli'l-Fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), s.22.

²¹ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.120.

²² Ez-Zerkeşî bu bilgiyi onların eserlerinde gördüğünü belirterek nakletmektedir. Bu bilgi için bkz. Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.119.

²³ El-Cuveynî, *el-Burhân*, c.1, s.337; el-Ğazâlî, *el-Menḥûl*, s.333; ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.1, s.119.

²⁴ El-Cuveynî, *el-Burhân*, c.1, s.337; el-Ğazâlî, *el-Menḥûl*, s.333.

²⁵ El-Cuveynî, *el-Burhân*, c.1, s.337.

haber ile *mustefîd haberin* [kesin] bilgi gerektirmesi arasında *darûrî* ve *nazarî*²⁶ olması açısından fark gözetmektedir.²⁷ Onun bu düşüncelerine bakıldığında eş-Şâfiî'nin *mutevâtir* ve *âhâd haber*den oluşan ikili haber sisteminin dışında *mutevâtir*, *mustefîd* ve *âhâd haber*den oluşan üçlü haber sistemini ortaya koyduğu görülmektedir. Onun bu düşüncesi kendisinden sonraki Şâfiî usûlcüler tarafından benimsenerek takip edilmiştir.

Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin öğrencisi 'Abdulkâhir el-Bağdâdî de (ö.429/1037-38) *el-Farq beyne'l-Fıraḳ* adlı eserinde *mustefîd haberi* *mutevâtir* ve *âhâd haber* arasında orta derecede bir haber türü olarak değerlendirmektedir.²⁸ Ona göre *mustefîd haber* [kesin] ilim ifade etmesi bakımından *mutevâtir* ile eşdeğerdir, ancak *mutevâtirin* bilgisi *darûrî* iken *mustefîdin* bilgisi ise *nazarî* ve *muktesebdir*. El-Bağdâdî, hadis ve fıkıh âlimlerinin sahihliği üzerinde ittifak ettiği *mustefîd haber*lere örnek olarak bir kısmı itikadi diğer bir kısmı fıkhi olmak üzere iki tür nakil grubuna yer vermektedir. İtikadi olanlar *şefâ'at*, *hisâb*, *havḍ*, *şırâṭ*, *mizân*, kabir azabı ve sorgu melekleri hakkındaki haberlerdir. Fıkhi olanlar ise zekâtın nisabı, mestler üzerine mesh etme, *recm* ve içki (*hamr*) içmenin cezası (*hadd*) gibi fakihlerin kabul edilmesi konusunda ittifak ve amel ettikleri haberlerden oluşmaktadır. El-Bağdâdî, bu tür haberlere muhalefet edenlerin yani bu haberleri kabul etmeyenlerin dalalette olduklarını ifade etmektedir.²⁹

²⁶ Usûlcüler arasında *nazarî* bilgi, *iktisâbî* bilgi ve *istidlâlî* bilgi kavramları çoğu zaman aynı manada ve birbirlerini tanımlamak için kullanılan terimlerdir. *İktisâbî* olarak nitelendirilmesi bu bilgi türünde kulun müdahalesinin olduğuna işaret ederken *nazarî/istidlâlî* tanımlaması ise söz konusu bilginin elde edilmesine ilişkin yöntem dolayısıyla kullanılmaktadır. Buna göre *iktisâbî* olarak vasıflandırılarak bu bilginin edinilmesinde kulun gayreti ve iradesine vurgu yapılmaktadır. Keza *nazarî* veya *istidlâlî* olarak nitelendirilerek de söz konusu bilginin metodik düşünme faaliyetinin sonucunda sonradan ortaya çıkan bir bilgi türü olduğuna işaret etmektedir. Bu görüşler için bkz. Adem Yiğın, "Klasik Fıkıh Usûlünde Bilgi Anlayışı" (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013), ss.102-104.

²⁷ Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin öncülük ettiği *mustefîd haberin* ilim gerektirdiği görüşü bazı Şâfiî usûlcüler tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. El-Cuveynî ve öğrencisi el-Ğazâlî bu eleştiri yapan ilk âlimlerdendir. El-Cuveynî'ye göre doğru bir haber olması kuvvetle muhtemel olsa (*gâlibu'z-zann*) bile *mustefîd haber* [kesin] bilgi gerektirmez. El-Ğazâlî, çoğunlukla *mustefîd haberin* *mutevâtir haber* gibi algılandığını ancak bu algının yanlış olduğunu belirtmektedir. El-Ğazâlî *tevâtür* derecesine ulaşmayan *mustefîd haberde* yanılmanın (*ğalat*) ve yanılmalığın (*tevâtu'*) söz konusu olabileceğini belirterek *mustefîd haberin* *mutevâtir haber* gibi [kesin] bilgi gerektirmeyeceği görüşündedir. El-Cuveynî ve el-Ğazâlî'nin bu eleştirilerinden anlaşıldığı kadarıyla onlar kavram olarak *mustefîd haberin* varlığını eleştirmekten ziyade *mutevâtir haber* gibi [kesin] bilgi gerektirmesini eleştirmektedirler. Bu görüşler için bkz. el-Cuveynî, *el-Burhân*, c.1, s.337; el-Ğazâlî, *el-Menḥûl*, s.333; "Fayşalatu't-Tefriḳa [beyne'l-İslâm ve'z-Zendeḳa]," *Mecmû'atu'r-Rasâ'ili'l-İmâm el-Ğazâlî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011) içinde, s.91.

²⁸ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.1, s.119.

²⁹ Ebû Manşûr 'Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-Fıraḳ ve Beyânu'l-Firḳati'n-Nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Âfâḳi'l-Cedîde, 1997), ss.312-414; Güler, "Müstefiz," *DİA*, c.32, s.136.

Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin çağdaşı Horasanlı Eş'arîlerden İbn Fûrak (ö.406/1015), *mustefîd haberi* "ilim ehlinin [yaygın olarak] kabul ettiği ve onlardan hiçbirinin inkâr etmediği haber" olarak tarif etmektedir.³⁰ Esasen İbn Fûrak ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin *mustefîd haber* tanımlamaları aynıdır. Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin tanımında, söz konusu haberi, hadis âlimlerinin kabul edip içlerinden kimsenin inkâr etmediği vurgusu varken İbn Fûrak'ın tanımında ise ilim ehlinin yaygın olarak kabul edip hiçbirinin inkâr etmediği vurgusu ön plana çıkmaktadır. Ancak İbn Fûrak'ın "ilim ehli" ifadesi yerini zamanla "ümme" kavramına bırakmıştır. İmâmu'l-Ḥarameyn el-Cuveynî, İbn Fûrak'ın bu görüşünü aktarırken onun kullandığı "ilim ehli" ifadesi yerine "ümme" kavramını kullanmıştır. El-Cuveynî, İbn Fûrak'e bu tür haberlerin [kesin olarak] doğruluğuna hükmedildiği görüşünü de nispet etmektedir.³¹ El-Cuveynî'nin aktarımına bakıldığı zaman İbn Fûrak de Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi *mustefîd haberin* ilim gerektirdiği görüşündedir. İbn Fûrak'i takip eden Şâfi'îler arasında Ebû İshâk eş-Şirâzî, el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) ve es-Sem'ânî (ö.489/1096) başta gelmektedir. Eş-Şirâzî'ye göre, ister ümme tamamı isterse de bazıları amel etmiş olsun, ümme tarafından [yaygın olarak] kabul edilen *haber-i vâhid* [kesin] ilim ve amel gerektiren haberlerdendir. Ona göre bu tür haberlerin [kesin] ilim ifade etmesi *darûrî* değil *mukteseb*dir.³² Ez-Zerkeşî, es-Sem'ânî'nin Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin bu görüşünü kabul ettiğini ifade etmektedir.³³ Gerçekten de es-Sem'ânî de Ebû İshâk eş-Şirâzî gibi ümme [yaygın olarak] kabul ettiği ve bundan dolayı kendisiyle amel ettiği *haber-i vâhidin* kesin olarak doğruluğuna hükmedildiğini ve ilim ifade ettiğini belirtmektedir. Es-Sem'ânî bu tür haberlere birkaç örnek vermektedir. Bu örneklerden bir tanesi 'Abdurrahmân b. 'Avf'ın (ö.32/652) Hz. Muhammed'in Mecusilerden cizye aldığına ilişkin naklettiği haberlerdir. Diğer bir örnek ise Ebû Hurayra'nın (ö.58/678), kadının teyzesi ve halası üzerine nikahlanamayacağına ilişkin naklettiği haberlerdir.³⁴ El-Ḥaṭîb el-Bağdâdî de [kesin] ilim ifade eden haberler arasında ümme [yaygın olarak] kabul ettiği haberlere yer vermekte ve bu tür haberlere dayanan bilginin [kesinli-

³⁰ Ebû Bekr İbn Fûrak, *Muşkilu'l-Ḥadîs ve Beyânuh*, tah. Mûsâ Muḥammed 'Alî (Beirut: 'Âlemu'l-Kutub, 1405/1985), s.45.

³¹ El-Cuveynî, *el-Burhân*, c.1, s.337.

³² Ebû İshâk eş-Şirâzî, *Şerḥu'l-Luma'*, tah. 'Abdulmecîd et-Turkî (Tunus: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1433/2012), c.2, s.579.

³³ Ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-Muḥîṭ*, c.6, s.115.

³⁴ Es-Sem'ânî, *Kavâṭi'u'l-Edille*, c.2, ss.255-257.

ğinin] *istidlālī* olduğunu belirterek Ebū İshāk eş-Şirāzī'nin görüşünü tekrarlamaktadır.³⁵

Ebū İshāk el-İsferāyīnī ve İbn Fūrak'ın *mustefīd haber* konusundaki yaklaşımlarına benzer yaklaşımlar müteahhir Şāfi'î usūlcüler tarafından kısmen de olsa benimsenmiştir. Tācuddīn es-Subkī'nin, *mustefīd/meşhūr haber* bir asla dayalı ([hadis] rivayetinde güçlü ve güvenli olan bir [hadis] imamına dayalı)³⁶ olarak yaygınlık kazanan bir haber olarak tasvir etmesi esasen İbn Fūrak ve Ebū İshāk el-İsferāyīnī'nin *mustefīd haber* tanımına yakındır.³⁷ Benzer bir yaklaşımı ez-Zerkeşī de tercih ederek *mustefīd haber* bir asla dayalı olarak insanlar arasında yaygınlık kazanan haber olarak tanımlamaktadır.³⁸

Ümmetin yaygın olarak kabul ettiği *haber-i vāhīd*in mutlak *haber-i vāhīd*den farklı olarak değerlendirildiğini söylemek gerekir. Ümmetin yaygın olarak kabul ettiği *haber-i vāhīd* ilim ifade etmesi bakımından mutlak *haber-i vāhīd*den, bu bilginin *istidlālī* olması bakımından ise bilgisi *darūrī* olan *mutevātir haber*den farklıdır. Ümmetin yaygın olarak kabul ettiği *haber-i vāhīd* Şāfi'î fıkıh usūlünde *mutevātir* ve *āhād haber*in dışında *mustefīd* olarak adlandırılan yeni bir haber türünün kapsamında değerlendirilmektedir.³⁹

Iraklı Şāfi'ilerden el-Māverdī (ö.450/1058), *mustefīd haber* tartışmalarına yeni bir boyut kazandırmıştır. El-Māverdī'ye göre, *mustefīd haber*, "hüküm açısından en sağlam ve durum bakımından en kuvvetli haberdir." El-Māverdī'nin *mustefīd haber* en sağlam haber olarak takdim etmesi onu *mutevātir* ve *āhād haber*den daha güçlü bir haber olarak kabul ettiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığı zaman el-Māverdī'nin düşüncesinde, *mustefīd haber* kategorik olarak *mutevātir haber*den üstündür. El-Māverdī'ye göre *mustefīd haber*, iyi-kötü olmasına bakılmaksızın herkes arasında yayılan, âlim-cahil fark etmeksizin herkesin bildiği, haber verenlerin birbirinden farklı bilgi vermediği, aynı zamanda haberi duyan kişinin şüpheye düşmediği, haberi ilk söyleyen ile son söyleyenin sayılarının [her tabakada

³⁵ El-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *el-Fakīh ve'l-Mutefaqkīh*, tah. Ebū 'Abdirrahmān 'Ādil b. Yūsuf el-'Azāzī (Riyad: Dāru İbni'l-Cevzī, 1421/2000), c.1, s.278.

³⁶ El-'Aṭṭār, *Hāşiyetu'l-'Aṭṭār*, c.2, s.156.

³⁷ Taḳīyyuddīn es-Subkī ve Tācuddīn es-Subkī, *el-İbhāc*, c.2, s.300; Tācuddīn es-Subkī, *Cem'ü'l-Cevāmi'*, s.22.

³⁸ Ez-Zerkeşī, *el-Baḫru'l-Muḫīṭ*, c.2, s.120.

³⁹ Yunus Apaydın, "Haber-i Vāhīd," *DİA*, c.14, s.357.

haberi aktaranların] eşit derecede olduğu bir haber türüdür.⁴⁰ İlginçtir ki el-Mâverdî bu tür haberlere eş-Şâfiî'nin *mutevâtir* olarak değerlendirdiği namazların rekatlarını örnek vermektedir.⁴¹ Bu noktada el-Mâverdî'nin *mutevâtir haber* nasıl tanımlandığı ve *mustefîd*ten nasıl ayırdığı önem arz etmektedir.

El-Mâverdî'ye göre *mutevâtir haber* "ilk başta bir kişinin başka bir kişiden naklettiği ancak bunu nakleden kişilerin yalan üzere birleşmeleri imkan dahilinde olmayan bir sayıya ulaştığı ve nakledilen haberde şek ve şüphenin söz konusu olmadığı haberdır."⁴² Onun teorisine göre, *mutevâtir haber* ilk başta *âhâd haber* iken daha sonra bu haberi nakledenlerin çoğalmasıyla *mutevâtir haber* olmaktadır. El-Mâverdî *mustefîd* ile *mutevâtir haber* arasındaki bu temel farkın dışında, *mustefîd haberde* *mutevâtir haberin* aksine haberi nakleden kişilerde adalet vasfının aranmamasını zikretmektedir.⁴³ Görüldüğü üzere el-Mâverdî *mustefîd* ile *mutevâtir haber* arasında en temel farkı haberin ilk olarak nakledilmesinde ortaya koymaktadır. El-Mâverdî'ye göre *mustefîd haberde* haberin ilk ve son olarak nakledilme düzeyi *tevâtür* derecesindeyken *mutevâtir haberde* ise haberin ilk olarak nakledilme düzeyi *âhâddir*.⁴⁴ El-Mâverdî'ye göre, *mustefîd haber* nakledenler, hususi olarak onu rivayet etme amacı taşımamaktadırlar. Bundan dolayı el-Mâverdî, *mustefîd haberin* kendiliğinden yayıldığını *mutevâtir haberin* ise hususi olarak rivayet amacıyla yayıldığını ifade etmektedir.⁴⁵ El-Mâverdî, *mustefîd* ile *mutevâtir haber* kategorik olarak birbirinden ayırmasına rağmen pratikte yani ilim gerektirmesi bakımından ikisi arasında fark gözetmemektedir; çünkü *mutevâtir* ve *mustefîd haberin* şek ve şüphe içermemesi ve kesin bilgi ifade etmesi bakımından eşit düzeyde olduğunu söylemektedir.⁴⁶

Er-Rüyânî (ö.502/1108), *Bahru'l-Mezheb* adlı eserinde el-Mâverdî ile aynı düşünceleri paylaşarak haberleri *istifâda*, *tevâtür* ve *âhâd* olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Er-Rüyânî kategorik olarak birinci sırada *mustefîd*

⁴⁰ Bu görüşler için bkz. Ebû'l-Hasen el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr fî Fıkhî Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve huve Şerhu Muhtaşari'l-Muzeni*, tah. 'Alî Muḥammed Mu'avvaḍ ve 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999), c.16, s.85.

⁴¹ Karşılaştırma için bkz. eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s.475; "İhtilâfu'l-Ḥadîs," c.10, s.7; el-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, s.85.

⁴² El-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, s.85.

⁴³ El-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, s.85.

⁴⁴ El-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, s.85.

⁴⁵ El-Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, ss.85-86.

⁴⁶ El-Mâverdî *mutevâtir habere* zekatı verilen malların *nişâb* miktarlarını örnek olarak zikretmektedir (*el-Hâvî'l-Kebîr*, c.16, s.85).

habere, ikinci sırada *mustefîd haber*, üçüncü sırada da *âhâd haber* yer vererek el-Mâverdî'nin haber teorisini özetlemiştir.⁴⁷

El-Mâverdî'nin *mustefîd haber* ile ilgili ortaya koyduğu düşünceleri kendisiyle çağdaş olan es-Sem'ânî tarafından eleştirilmiştir. Es-Sem'ânî *istifâda* ve *tevâtur haber*ler arasında fark olduğunu ileri sürenlere karşı çıkmaktadır. Ona göre bu kimseler *istifâda haber*lerde haberin yayılmasının ilk söyleyen/rivayet eden ile son söyleyen/rivayet edenlerin sayısının değişmediğini/eşit derecede olduğunu ancak *tevâtur haber*lerde başlangıçta birer birer yayılan haberin daha sonra *tevâtur* sayısına ulaştığını ileri sürmektedirler. Es-Sem'ânî isim vermeden bu konuda el-Mâverdî'nin düşüncesini aktarmakta ve *istifâda* ile *tevâtur haber*ler arasında fark olmadığını söylemektedir. O, bu görüşü *istifâda* ve *tevâtur*ün dil bakımından aynı manada kullanılmasına dayandırmaktadır. Ona göre *istifâda* ve *tevâtur* arasında fark olduğuna ilişkin düşünceler, dil âlimlerinin hiçbirisinin bilmediği görüşlerdir.⁴⁸ Es-Sem'ânî'nin dışında ez-Zerkeşî de el-Mâverdî ve er-Rüyânî'nin *mustefîd haber* konusundaki düşüncelerini ilginç bulmaktadır.⁴⁹

3. *Mustefîd Haber ve Meşhûr Haber*

Şâfi'iler *mustefîd haber* için aynı zamanda *meşhûr* adlandırmasını da kullanmaktadırlar. Çoğunlukla tek başına kullanılmasına rağmen bazı Şâfi'î usûlcülerin, *mustefîd haber* için *meşhûr* kavramını da kullandıkları görülmektedir. Mesela el-Âmidî “üç ve dört kişiden fazla kişinin naklettiği haber” anlamındaki *mustefîd haber* için aynı zamanda *meşhûr* kavramını kullanmaktadır.⁵⁰ Öyle ki el-Âmidî'ye göre *mustefîd*, muhaddislerin ıstılahında *meşhûr* olarak adlandırılmaktadır.⁵¹ Aynı şekilde Şemsuddîn el-İşfehânî, *mustefîd* veya *meşhûr* olarak adlandırdığı haberi “ravisi üç kişinin üzerinde olan haber” olarak tanımlamaktadır.⁵² Zekeriyâ el-Enşârî, *âhâd haber*in bir türü olarak değerlendirdiği ve bir asla dayalı olarak yaygınlık kazanan haberin *mustefîd* olarak adlandırıldığı gibi *meşhûr* olarak da adlandırıldığını belirtmektedir.⁵³ Ancak Şâfi'î usûlcülerin terminolojisindeki *mustefîd/meşhûr haber*in Hânefi usûlcülerin terminolojisindeki *meşhûr habere* denk gelip gelmediği konusu tartışmalıdır.

⁴⁷ Ebû'l-Meĥâsin 'Abdulvâhid b. İsmâ'îl er-Rüyânî, *Baĥru'l-Mezheb fî Furû'î Mezhebi'l-İmâmi eş-Şâfi'î* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâşî'l-'Arabî, 1423/2002), c.11, s.112.

⁴⁸ Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Ķavâ'î'u'l-Edille fî Uşûli'l-Fıkh*, tah. 'Abdullâh Ĥâfız Aĥmed el-Ĥakemî (Riyad: Mektebetu't-Tevbe, 1319/1998), c.2, ss.234-235.

⁴⁹ Ez-Zerkeşî, *el-Baĥru'l-Muĥîĥ*, c.6, s.121.

⁵⁰ El-Âmidî, *el-İĥkâm*, c.2, s.31.

⁵¹ Ez-Zerkeşî, *el-Baĥru'l-Muĥîĥ*, c.6, s.120.

⁵² El-İşfehânî, *Beyânu'l-Muĥtaşar*, c.1, s.656.

⁵³ El-Enşârî, *Ķayetu'l-Vusûl*, s.102.

Ĥanefî usûlcülerin *meşhûr* tanımı birbirinden farklılık arz etmektedir. Ebû Bekr el-Caşşâş (ö.370/981) *meşhûr haber* *mutevâtir haber*in bir türü olarak değerlendirmektedir.⁵⁴ Ona göre *mutevâtir haber*deki bilginin kesinliği *darûrî* iken *meşhûr haber*deki bilginin kesinliği ise *istidlâlî/iktisâbî*dir.⁵⁵ El-Caşşâş'ın bu yaklaşımı dikkate alındığında onun bu görüşünün, *mustefîd haber* *mutevâtir haber*in bir parçası olarak gören eş-Şayrafi ve el-Kaffâl eş-Şâşî'nin görüşleriyle örtüştüğü görülmektedir. Muhtemelen el-Caşşâş *meşhûrun mutevâtirin* bir türü olarak değerlendirilmesi konusunda eş-Şayrafi ve el-Kaffâl'in görüşlerinden etkilenmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde el-Caşşâş'ın *meşhûr haber*in *istidlâlî* bilgi gerektirdiğine ilişkin yaklaşımı, *mustefîdî*, *mutevâtir* ve *âhâd haber* arasında orta derecede gören Ebû İshâk el-İsferâyînî, İbn Fûrak ve takipçilerinin fikirleriyle örtüşmektedir.⁵⁷ El-Caşşâş'ın dışındaki ilk dönem Ĥanefî usûlcülerinden Ebû'l-'Usr el-Pezdevî (ö.482/1089) ve Şemsu'l-E'imme es-Serahsî (ö.483/1090[?]) *meşhûr haber* *mutevâtir* ve *âhâd haber* arasında orta derece bir haber olarak kabul etmektedirler.⁵⁸ Onların bu yaklaşımı sonraki dönem Ĥanefîlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.⁵⁹ Buna göre *meşhûr haber*, ilk başta *âhâd haber* olmasına

⁵⁴ Ĥanefîlerin haber sisteminde el-Caşşâş'ın sistemleştirdiği teoriye göre haber *mutevâtir* ve *âhâd* olmak üzere iki kısma ayrılmakta, *meşhûr haber*, *mutevâtir haber*in iki kısmından biri olarak *mutevâtir* kapsamında değerlendirilmektedir. Bu görüşler için bkz. Şemsu'l-E'imme es-Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî*, tah. Ebû'l-Vefâ' el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, tsz.), c.1, ss.292-293; Sinânuddîn Yûsuf el-Kirmâstî, *el-Vecîz fî'l-Uşûl*, tah. Muştafâ Maħmûd el-Ezherî (Kahire: Dâru İbn 'Affân-Dâru İbnî'l-Kayyim, 2008), s.74; İbn Emîrî'l-Ĥâcc el-Halebî, *et-Taqrîr ve't-Taħbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1403/1993), c.2, s.235; Apaydın, "Meşhur," *DİA*, c.29, s.368.

⁵⁵ Es-Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî*, c.1, s.292; el-Kirmâstî, *el-Vecîz fî'l-Uşûl*, s.74; İbn Emîrî'l-Ĥâcc, *et-Taqrîr ve't-Taħbîr*, c.2, s.235; Apaydın, "Mutevâtir," *DİA*, c.32, s.210.

⁵⁶ Ĥanefî usûlcülerinden 'İsâ b. Ebân'ın (ö.221/836) haber teorisi üzerinde yapılan çalışmalar onun düşüncesinin el-Caşşâş'ın görüşünden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre 'İsâ b. Ebân, Ĥanefî çoğunluğun benimsediği *mutevâtir*, *meşhûr* ve *âhâd* ayrımını benimsemektedir. Ona göre *meşhûr*, *mutevâtir*den farklı olarak *darûrî* bilgi gerektirmemektedir. El-Caşşâş ise *mutevâtirin* bir türü olarak benimsediği *meşhûrun* zorunlu bilgi gerektirdiğini düşünerek 'İsâ b. Ebân ve Ĥanefî çoğunluktan farklı bir görüş ileri sürmüştür. El-Caşşâş'ın, Ĥanefî haber teorisindeki bu görüşünde yalnız kaldığı da anlaşılmalıdır. Dolayısıyla el-Caşşâş'tan önceki dönemde yaşayan Ebû Bekr eş-Şayrafi ve el-Kaffâl eş-Şâşî'nin *mustefîdî mutevâtirin* bir türü olarak değerlendirme konusunda Ĥanefî çevrelerden etkilendiklerine ilişkin varsayım zayıftır. Bunun aksine el-Caşşâş'ın, eş-Şayrafi ve el-Kaffâl'in görüşünden etkilendiğine ilişkin varsayım kuvvetli görünmektedir. Bu görüşler için bkz. Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet: Ĥanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), ss.132-134; Mehmet Sadık Gündüz, "'İsâ b. Ebân'ın Sünnet Anlayışı" (Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi, İstanbul, 2015), ss.39-41; Ramazan Özmen, "'İsâ b. Ebân'ın Hayatı, Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değerleri ile İlgili Bazı Görüşleri," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), ss.151-152.

⁵⁷ Apaydın, "Meşhur," *DİA*, c.29, s.371.

⁵⁸ Es-Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî*, c.1, s.292; 'Abdul'azîz el-Buħârî, *Keşfu'l-Esrâr 'an Uşûli Faħri'l-İslâm el-Bezdevî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1418/1997), c.2, ss.534-535.

⁵⁹ El-Kirmâstî, *el-Vecîz fî'l-Uşûl*, s.74; İbn Emîrî'l-Ĥâcc, *et-Taqrîr ve't-Taħbîr*, c.2, s.235; Apaydın, "Meşhur," *DİA*, c.29, s.368.

rağmen ikinci ve üçüncü asırda *tevâtur* derecesine ulaşan haberdir.⁶⁰ Es-Seraḥsî'nin *meşhûr haber*le ilgili "âlimlerin [yaygın olarak] kabul ve amel ettiği [haber]" şeklindeki tanımlaması, *mustefîdî* ayrı bir haber türü olarak gören (İbn Fûrak, Ebû İshâk el-İsferâyîni, Ebû Mansûr el-Bağdâdî) veya *âḥâd haberin* bir türü olarak gören (eş-Şîrâzî, es-Sem'ânî vd.) Şâfiîlerin tanımlamasıyla neredeyse aynıdır.⁶¹ Öyle ki her iki mezhep âlimlerinin *mustefîd* ve *meşhûra* verdikleri örnekler dahi benzeşmektedir. Recm, mestler üzerine mesh etme, kadının teyzesi ve halasıyla beraber nikâhlanmasının haram olması vb. konularda Ḥanefî ve Şâfiîler *meşhûr* ve *mustefîde* verdikleri örnekler konusunda bile aynı tavrı sergilemişlerdir.⁶² Ḥanefî çoğunluğun *meşhûr* hakkındaki görüşleri ile Şâfiîlerin *mustefîd* hakkındaki görüşleri arasındaki en bariz fark, haberin *tevâtur* derecesine ulaşıp ulaşmaması konusundadır. Ḥanefî çoğunluğa göre *meşhûr haber* aslında *âḥâd* iken ancak fer'de *mutevâtir*dir.⁶³ Başka bir ifadeyle *meşhûr haber* ikinci ve üçüncü asırda *tevâtur* derecesine ulaşmaktadır. Şâfiîlerin terminolojisinde *mustefîd haberin* ravi sayısı iki, üç veya bunun üzerinde bir sayıya ulaşmasına veya ümmetin/âlimlerin yaygın kabulüne mazhar olmasına rağmen bu haber *tevâtur* derecesine ulaşan bir haber değildir. Ancak Şâfiîlerin *mustefîd haberi* bilgi değeri bakımından küçük bir farkla da olsa (bilginin kesbî olması) *mutevâtir haber*le eşitledikleri düşünüldüğünde, esasen Ḥanefî çoğunluğun görüşüne yakın olduklarını söylemek mümkündür. Yine de *meşhûrun* *mutevâtir* derecesinde olması ancak *mustefîd'in* *mutevâtir* derecesinde olmaması bakımından bariz bir fark söz konusudur. Nitekim İbn Emîri'l-Ḥâcc el-Ḥalebî (ö.879/1474), aralarında "umûm min vech" olduğunu söyleyerek *mustefîd* ve *meşhûr* arasındaki farka değinmektedir. Ona göre *mustefîd haberi*, *meşhûr haberden* ayıran vasıf *mustefîd'in* aslında üç veya daha fazla kişi tarafından rivayet edilmesine rağmen ikinci ve üçüncü asırda *tevâtur* derecesine ulaşmamasıdır. *Meşhûru* *mustefîdden* ayıran vasıf ise *meşhûrun* aslında bir veya iki kişi tarafından rivayet edilmesine rağmen ikinci veya üçüncü asırda *tevâtur* derecesine ulaşmasıdır.⁶⁴ *Mustefîdî haberu'l-vâhid* ve *meşhûr haber*le beraber *âḥâd haberin* bir türü olarak değerlendiren eş-Şevkânî (ö.1250/1834) de *mustefîd* ve *meşhûr* arasında "umûm-ḥuşûş min vech" olduğunu söyleyerek, *meşhûrun* *tevâtur* derecesine ulaşmasına rağmen

⁶⁰ El-Kirmâstî, *el-Vecîz fî'l-Uşûl*, s.74; İbn Emîri'l-Ḥâcc, *et-Takrîr ve't-Taḥbîr*, c.2, s.235.

⁶¹ Es-Seraḥsî, *Uşûlu's-Seraḥsî*, c.1, s.292; es-Sem'ânî, *Ḳavâti'u'l-Edille*, c.2, ss.255-256.

⁶² Karşılaştırma için bkz. es-Seraḥsî, *Uşûlu's-Seraḥsî*, c.1, s.292; el-Bağdâdî, *el-Farḳ beyne'l-Firaḳ*, ss.312-314.

⁶³ Es-Seraḥsî, *Uşûlu's-Seraḥsî*, c.1, s.292.

⁶⁴ İbn Emîri'l-Ḥâcc, *et-Takrîr ve't-Taḥbîr*, c.2, s.235.

men *mustefîd*in *tevâtur* derecesine ulaşmadığını ifade etmektedir.⁶⁵ *Meşhûr haber*de senedin dışında manayı esas alan Hanevilere karşı *mustefîd* kabul edenlerin bilhassa haberin senedini esas aldıkları görülmektedir.⁶⁶ Bu farklara rağmen Hanevî çoğunluğun kabul ettiği *meşhûr haber* ile Şâfi'îlerin kabul ettiği *mustefîd* haber veya ümmetin [yaygın olarak] benimsediği *âhâd haber*in birbirine çok yakın olduğunu söylemek gerekir.

Şâfi'îler arasında el-Mâverdî'nin ileri sürdüğü *mustefîd*, *mutevâtir* ve *âhâd haber* sınıflamasının Hanevî çoğunluğun haber sınıflamasıyla benzeştiğini söyleyebiliriz, çünkü Hanevî çoğunluğa göre *meşhûr haber* aslen *âhâd* olmasına rağmen ikinci ve üçüncü asırda *tevâtur* derecesine ulaşmaktadır. El-Mâverdî'nin haber sisteminde ikinci sırada değerlendirdiği *mutevâtir haber* de aslında *âhâd* iken sonraki asırlarda *tevâtur* derecesine ulaşmaktadır. Bu şekilde Hanevî çoğunluğun birinci sırada yer verdiği *mutevâtir haber* el-Mâverdî'nin haber sisteminde *mustefîd haber* olarak adlandırılırken, onların ikinci sırada yer verdiği *meşhûr*, el-Mâverdî'nin haber sisteminde *mutevâtir* olarak adlandırılmaktadır.

Sonuç

Eş-Şâfi'î'nin ortaya koyduğu *mutevâtir* (*haber-i 'âmme*) ve *âhâd* (*haber-i hâşşa*) habere dayalı ikili haber sistemi kendisinden sonra farklılık göstermiştir. 4/10. yüzyıla gelindiğinde eş-Şayrafî ve el-Ğaffâl eş-Şâşî bu iki haber dışında *mustefîd* kavramını ortaya atsalar da onların, *mustefîd* *mutevâtir haber*le eş değer görmeleri esasen eş-Şâfi'î'nin haber sisteminin dışına çıkmadıklarını göstermektedir. Hanevî usûlcülerinden el-Caşşâs'ın *meşhûr haber* *mutevâtir haber*in bir türü olarak değerlendirmesi, bu konuda eş-Şayrafî ve el-Ğaffâl'ın düşüncelerinden etkilendiği izlenimi vermektedir. Bu durum Şâfi'îlerin haber teorisinin Hanevilere haber teorisi ile sınırlı bir etkileşim içinde olduğunu gösterse de Şâfi'îler ve Hanevîler arasında haber teorisi bakımından esas etkileşim, 5/11. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu etkileşim aynı zamanda eş-Şâfi'î'nin ikili haber sisteminden farklı olarak *mustefîd*in yer aldığı üçlü haber sistemine geçişe işaret etmektedir. Ebû İshâk el-İsferâyînî, İbn Fûrak, 'Abdulkâhir el-Bağdâdî ve onların takipçileri *mutevâtir* ve *âhâd haber* dışında orta derecede yer alan *mustefîd haber*in varlığını kabul ederek, Hanevî çoğunluğun kabul ettiği üçlü (*mutevâtir*, *meşhûr* ve *âhâd*) haber sistemine benzer bir teori geliştirmişlerdir. Aynı şekilde el-Mâverdî, *mustefîd*, *mutevâtir* ve *âhâd* olmak üzere üçe ayırdığı haber siste-

⁶⁵ Muhammed b. 'Alî eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-Fuḥûl ilâ Tahkîki'l-Haḥḥ min 'İlmi'l-Uşûl* (Dimeşk: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1419/1999), c.1, s.137.

⁶⁶ Apaydın, "Meşhur," *DİA*, c.29, s.371.

miyle isimlendirme farklılığına rağmen Hanevî çoğunluğun haber teorisi ile benzer bir yaklaşım sergilemiştir. 6/12. yüzyıla gelindiğinde Ebū İshāk eş-Şirāzī, el-Ḥaṭīb el-Bağdādī ve es-Sem‘ānī'nin takipçileri *mutevâtir* ve *âḥād* olmak üzere ikili bir haber sistemine geçişi öngörmüşlerdir. Ancak onların *haber-i vâhidin* bir türü olarak değerlendikleri ümmetin yaygın olarak kabul ettiği *haber-i vâhidin*, *kesbī/istidlālī* de olsa kesin bilgi ifade etmesi bakımından mutlak *haber-i vâhid*den farklı olduğunu ileri sürmeleri, esasen üçlü (*mutevâtir*, ümmetin yaygın olarak kabul ettiği *âḥād haber*, mutlak *âḥād haber*) haber sistemini benimsediklerini göstermektedir. Şâfi‘iler ve Hanevîler arasında haber teorisi üzerinden yaşanan etkileşim, tarihsel süreçte her iki mezhebin haber sisteminin birbirine benzer olmasını sağlamıştır. Bu noktada Şâfi‘î fıkıh usûlü eserlerinde *mustefîd habere* ilişkin tartışmalara bakıldığı zaman, Şâfi‘ilerin haber sisteminin *mutevâtir* ve *âḥād* olmak üzere ikili bir sınıflamaya dayandığına dair yaygın kabulün revize edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Şâfi‘ilerin neden *mutevâtir* ve *âḥād haberin* yanı sıra ara bir formüle ihtiyaç duydukları sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Kanaatimizce bunun biri kelami diğeri fihhi olmak üzere iki tür gerekçesi vardır. *Mustefîd haberi mutevâtir* ve *âḥād haber* arasında orta derecede bir haber türü olarak ortaya koyan Ebū İshāk el-İsferāyīnī, İbn Fûrak ve ‘Abdulḳâhir el-Bağdādī'nin kendi dönemlerinde önemli Eş‘arî mütekellimleri olduğu dikkate alındığında, onların bu teorilerinin dayandığı kelami bir zeminin olduğu düşünülebilir. İbn Fûrak, itikadi alana dair hadisleri değerlendirdiği *Muşkilu'l-Ḥadîş* adlı eserinde *mutevâtir* olmayan nakillerin güvenilirliğini artırmak için ara formül olarak *mustefîd* kavramını ileri sürmektedir. ‘Abdulḳâhir el-Bağdādī'nin *mustefîd habere* verdiği örnekler arasında *şefâ‘at*, kevser havuzu, kabir azabı gibi Ehl-i Sünnet'in temel kabulleri yer almaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla onlar *mutevâtir haberle* nakledilmeyen bu tür konulara ilişkin haberleri, *âḥād haberin* dışında başka bir formülle *mutevâtire* yaklaştırmak istemişlerdir. Onlar bu formülü *mustefîd haber* kavramıyla çözerek, itikada dayalı haberlerin *mutevâtir haber* gibi (*kesbī* de olsa) kesin bilgi ifade ettiğini düşünmektedirler. Bu şekilde Ehl-i Sünnet'in temel kabullerini *âḥād haberin* dışında kesin bilgi gerektiren başka bir haber türüne (*mustefîd*) dayandırarak, bu tür haberlerin inkârını dalalet olarak nitelemişlerdir.

Şâfi‘ilerin haberler konusunda ara formüle ihtiyaç duymalarının fihhi gerekçesi ise ümmetin/alimlerin [kendilerine göre] yaygın olarak kabul ettiği recm, zekatın nisabı, mest üzerine mesh etme ve kadının halası veya

teyzeşiyle aynı nikah altında bulunamayacağına ilişkin haberleri *âhâd haber* re değil de bilgi değerini *âhâd haberin* üstünde addedecekleri bir haber türüne dayandırmak istemelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Onlar bu tür hükümlerin dayandığı haberlerin bilgi değerini (kesbî de olsa) kesin ve doğru bir çerçevede niteleyerek, buna benzer konulardaki hükümlerin inkârının önüne geçmeye çalıştıkları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Aktepe, İshak Emin. "İmâm Şâfiî'nin Sünnet Anlayışı," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Gelenekselci ve Modernist Paradigmalar Kıskaçında İmam Şâfiî* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014) içinde, ss.161-183.
- el-Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfuddîn 'Alî b. Muhammed b. Sâlim eş-Şa'lebî. *el-İhkâm fî Uşûli'l-Ahkâm*. Tah. 'Abdurrazzâk 'Afîfî. Beyrut ve Dimesşk: el-Mektebu'l-İslâmî, 1402.
- Apaydın, H. Yunus. "Meşhur," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.29, ss.368-371.
- , "Haber-i Vâhid," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.14, ss.355-363.
- , "Mütevâtir," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.32, ss.208-211.
- el-'Atţâr, Hasen b. Muhammed b. Maĥmûd eş-Şâfiî. *Hâşiyetu'l-'Atţâr 'alâ Şerĥi'l-Celâl el-Maĥallî 'alâ Cem'î'l-Cevâmî'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, tsz.
- el-Baĥdâdî, Ebû Manşûr 'Abdulĥâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-İsferâyînî. *el-Farĥ beyne'l-Firaĥ ve Beyânu'l-Firĥati'n-Nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Âfâķi'l-Cedîde, 1997.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamberin Otoritesi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- el-Buĥârî, 'Alâ'uddîn 'Abdul'azîz b. Aĥmed b. Muhammed. *Keşfu'l-Esrâr 'an Uşûli Faĥri'l-İslâm el-Bezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- el-Enşârî, Ebû Yaĥyâ Zekerîyyâ b. Muhammed b. Aĥmed b. Zekerîyyâ es-Suneykî. *Ġâyetu'l-Vuşûl fî Şerĥi Lubbi'l-Uşûl*. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabîyyeti'l-Kubrâ, tsz.
- el-Ġazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Menĥûl min Ta'likâti'l-Uşûl*. Tah. Muhammed Ĥasen Hîtû. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âşır; Dimesşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998.
- , "Fayşalatu't-Tefriķa [beyne'l-İslâm ve'n-Zendeķa]," *Mecmû'atu'r-Rasâ'il el-İmâm el-Ġazâlî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011) içinde, ss.75-99.
- Güler, Zekerîya. "Müstefîz," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c.32, ss.135-136.
- Gündüz, Mehmet Sadık. "İsâ b. Ebân'ın Sünnet Anlayışı," Yüksek Lisans tezi, Fatih Üniversitesi, İstanbul, 2015.

- el-Ḥaṭīb el-Baġdādī, Ebū Bekr Aḥmed b. ‘Alī b. Şābit b. Aḥmed b. Mehdī. *el-Faḳīh ve’l-Mutefaqḳīh*. Tah. Ebū ‘Abdirraḥmān ‘Ādil b. Yūsuf el-‘Azāzī. Riyad: Dāru İbni’l-Cevzī, 1421/2000.
- İbn Emīri’l-Ḥācc el-Ḥalebī, Ebū ‘Abdillāh Şemsuddīn Muḥammed b. Muḥammed b. Muḥammed İbnu’l-Muvaḳḳit. *et-Taḳrīr ve’t-Taḥbīr*. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1403/1993.
- İbn Fūrak, Ebū Bekr Muḥammed b. el-Ḥuseyn el-İşbahānī. *Muşkilu’l-Ḥadīş ve Beyānuh*. Tah. Mūsā Muḥammed ‘Alī. Beyrut: ‘Ālemu’l-Kutub, 1405/1985.
- İmāmu’l-Ḥarameyn el-Cuveynī, Ebū’l-Me‘ālī Ruknuddīn ‘Abdumelik b. ‘Abdillāh b. Yūsuf. *el-Burhān fī Uşūli’l-Fıḳh*. Tah. ‘Abdul‘azīm Maḥmūd ed-Dīb. Kahire: Dāru’l-Vefā’, 1433/2012.
- el-İşfehānī, Ebū’s-Senā’ Şemsuddīn Maḥmūd b. ‘Abdirraḥmān b. Aḥmed b. Muḥammed. *Beyānu’l-Muḥtaşar: Şerḫu Muḥtaşar İbni’l-Ḥācib*. Ed. Muḥammed Mazḥar Beḳā. Cidde: Dāru’l-Medenī, 1986.
- el-İsnevī, Ebū Muḥammed Cemāluddīn ‘Abdurraḥīm b. el-Ḥasen. *Nihāyetu’s-Sūl Şerḫu Minhāci’l-Vuşūl*. Tah. ‘Abdulkādir Muḥammed ‘Alī. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1999.
- Karakaya, Hasan. *Fıḳh Usūlü*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2013.
- el-Kirmāstī, Sinānuddīn Yūsuf b. Ḥuseyn. *el-Vecīz fī’l-Uşūl*. Tah. Muştafā Maḥmūd el-Ezherī. Kahire: Dāru İbn ‘Affān-Dāru İbni’l-Ḳayyim, 2008.
- Köse, Saffet. *İslām Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017.
- el-Māverdī, Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed b. Ḥabīb. *el-Ḥāvi’l-Kebīr fī Fıḳhi Mezhebi’l-İmām eş-Şāfi’i ve huve Şerḫu Muḥtaşari’l-Muzenī*. Tah. ‘Alī Muḥammed Mu‘avvaḍ ve ‘Ādil Aḥmed ‘Abdulmevcūd. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1419/1999.
- Nazlıgöl, Habil. “İmam Şafii’nin Hadis İlmine Katkıları,” Mehmet Bilen (ed.), *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu* (İstanbul: Kent Işıkları, 2012) içinde, ss.129-165.
- Özmen, Ramazan. “İsâ b. Ebân’ın Hayatı, Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değerleri ile İlgili Bâzı Görüşleri,” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), ss.127-154.
- er-Rüyānī, Ebū’l-Meḥāsīn ‘Abdulvāhid b. ‘İsmā‘īl. *Baḫru’l-Mezheb fī Furū‘i Mezhebi’l-İmām eş-Şāfi’i*. Tah. Aḥmed ‘İzzü ‘İnāye ed-Dimeşķī. Beyrut: Dāru İhyā’i’t-Turāşī’l-‘Arabī, 1423/2002.
- es-Sem‘ānī, Ebū’l-Muzaffer Manşūr b. Muḥammed b. ‘Abdilcebbār. *Ḳavā‘i’u’l-Edille fī Uşūli’l-Fıḳh*. Tah. ‘Abdullāh b. Ḥāfız b. Aḥmed el-Ḥakemī. Riyad: Mektebetu’t-Tevbe, 1319/1998.
- es-Seraḫsī, Ebū Bekr Şemsu’l-E’imme Muḥammed b. Ebī Sehl Aḥmed. *Uşūlu’s-Seraḫsī*. Tah. Ebū’l-Vefā’ el-Afgānī. Beyrut: Dāru’l-Ma’rife, tsz.
- es-Seyyid eş-Şerīf el-Curcānī, Ebū’l-Ḥasen ‘Alī b. Muḥammed b. ‘Alī el-Ḥuseynī el-Ḥanefī. *et-Ta’rīfāt*. Tah. Muḥammed Bāsil ‘Uyūn es-Sūd. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2009.
- es-Subkī, Ebū’l-Ḥasen Taḳiyyuddīn ‘Alī b. ‘Abdilkāfi ve Tācuddīn ‘Abdulvehhāb b. ‘Alī es-Subkī. *el-İbhāc fī Şerḫi’l-Minhāc*. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1416/1995.

- es-Subkî, Tâcuddîn ‘Abdulvehhâb b. ‘Alî. *Cem‘u’l-Cevâmi‘ fî Usûli’l-Fıkh*. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424/2003.
- eş-Şâfiî, Muḥammed b. İdrîs. *er-Risâle li’l-İmâmi’l-Muḥḥalibî*. Tah. Aḥmed Muḥammed Şâkir. Kahire: Mektebetu Dâri’t-Turâs, 1426/2005.
- , “İḥtilâfu’l-Ḥadîs,” *el-Umm*, tah. Rif‘at Fevzî ‘Abdulmuḥḥalib (el-Manşûra: Dâru’l-Vefâ, 1422/2001) içinde, c.10, ss.5-323.
- Şa’bân, Zekiyyuddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l-Fıkh)*. Terc. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- eş-Şevkânî, Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. ‘Alî b. Muḥammed el-Yemenî. *İrşâdu’l-Fuḥûl ilâ Tahkîki’l-Ḥaḥk min ‘İlmi’l-Uşûl*. Tah. Aḥmed ‘İzzü ‘İnâye. Dimeşq: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1419/1999.
- eş-Şirâzî, Ebû İshâk Cemâluddîn İbrâhîm b. ‘Alî b. Yûsuf. *et-Tenbîh fî’l-Fıkhî’s-Şâfiî*. Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1403/1983.
- , *Şerḥu’l-Luma’*. Tah. ‘Abdulmecîd et-Turkî. Tunus: Dâru’l-Ġarbi’l-İslâmî, 1433/2012.
- Yığın, Adem. “Klasik Fıkıh Usûlünde Bilgi Anlayışı,” Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 2013.
- ez-Zerkeşî, Ebû ‘Abdillâh Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdur b. ‘Abdillâh. *el-Baḥru’l-Muḥîḥ fî Uşûli’l-Fıkh*. [Kahire]: Dâru’l-Kutubî, 1414/1994.
- Zeydân, ‘Abdulkerîm. *el-Vecîz fî Uşûli’l-Fıkh*. Dimeşq: Mu’essesetu’r-Risâle Nâşirün, 1427/2006.

